

VOORWOORD

In nummer 2 van 2022 introduceerde het *Bulletin KNOB* een tweejaarlijkse rubriek ‘afstudeerwerk’, waarin de studenten die hadden meegedongen naar de KNOB Stimuleringsprijs 2021 hun onderzoek presenteerden. In dit nummer vindt u de tweede editie van die rubriek. Het bevat samenvattingen van scripties ingezonden voor de KNOB Stimuleringsprijs 2023. De zestien scripties zijn geschreven aan twee Belgische universiteiten (Katholieke Universiteit Leuven en Vrije Universiteit Brussel), vier Nederlandse (Rijksuniversiteit Groningen, Technische Universiteit Delft, Universiteit Utrecht, Universiteit van Amsterdam) en een hogeschool (Inholland Delft). Ze behandelen herkenbare architectuurhistorische thema’s als de negentiende-eeuwse arbeiderswoning, plafondontwerpen van Daniel Marot en historisch glas-in-lood, maar ook aanverwante onderwerpen als de ‘soundscape’ van de kerken van Christopher Wren, archeologisch erfgoed als herinneringsplaats, en – op het snijvlak van de architectuurhistorie en de sociale geschiedenis – de speeltuin tussen 1878 en 1978.

De KNOB Stimuleringsprijs leidt tot meer. Het afstudeeronderzoek van Sara Duisters over kunststof gevels resulteerde al in een publicatie in het recente themanummer Post 65. Winnaar van de Stimuleringsprijs 2023 Lara Reyniers schreef voortbouwend op haar afstudeeronderzoek voor het huidige nummer samen met Stephanie Van de Voorde en Ine Wouters een artikel over de omgang met afbraakmaterialen in Brussel in de periode 1860-1940. Daarmee is dit nummer bijna volledig gevuld met het werk van jonge vakgenoten. In de bijdrage van Reyniers et al staan nu eens niet de creatie en bouw van architectuur centraal, maar de afbraak ervan, en dan met name het beleid ten aanzien van het sloopafval. De behandelde periode was er een van grootschalige stedelijke vernieuwing die veel afval opleverde, waaronder puin, bijzondere bouwfragmenten en van alles daar tussenin. Hoe de Brusselse overheid hiermee omging is interessant, zeker ook in het huidige tijdsgewricht, waarin sloop en sloopafval – nu vanuit een duurzaamheidsoogpunt – opnieuw in de aandacht staan.

BUREAU PARKSTAD EN DE STEDELIJKE VERNIEUWING VAN AMSTERDAM NIEUW-WEST

Stadshistorisch onderzoek naar beleid, proces en uitvoering tussen 1999-2008

△ Projectbureau Parkstad, ontwikkelingsplan **Richting ParkStad 2015** uit 2001 (Stadsarchief Amsterdam)

Universiteit van Amsterdam, Master Stads- en Architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2022

In 1999 riep de gemeente Amsterdam Bureau Parkstad in het leven voor de stedelijke vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden: de wijken Bos en Lommer, Slotermeer, Slotervaart, Geuzenveld, Overtoomse Veld en Osdorp. Tegenwoordig vallen de wijken, met uitzondering van Bos en Lommer, onder stadsdeel Nieuw-West. De Westelijke Tuinsteden zijn gebouwd in de periode 1951-1965 en waren na oplevering razend populair bij bewoners. Vanaf de jaren tachtig gingen de wijken sociaal en fysiek echter flink achteruit. Om de negatieve spiraal te doorbreken stelde Bureau Parkstad in 2001 een ambitieus ontwikkelingsplan op: voor 2015 zouden de wijken moeten verstedelijken en verdichten en zou een groen woongebied worden omgetoverd tot bruisend centrum.

Bureau Parkstad, de woningcorporaties, lokale politiek, monumentenzorgers en bewoners hadden echter verschillende ideeën over de manier waarop de stedelijke vernieuwing moest plaatsvinden. Bovendien ontstonden er problemen met de financiering, waardoor het project in 2008 strandde. In 2020 werd het archief van Bureau Parkstad toegankelijk en werd het mogelijk deze recente geschiedenis te analyseren. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: welke factoren zijn bepalend geweest voor de ruimtelijke vernieuwing van Nieuw-West onder Bureau Parkstad in de

periode 1999-2008? Het beleid, de uitvoering en het proces van de stedelijke vernieuwing staan hierbij centraal. Het archief van Bureau Parkstad bevat jaarverslagen, notulen van bestuurs- en managementvergaderingen en correspondentie met corporaties. Om ook het perspectief van de corporaties, monumentenzorg en bewoners in het onderzoek te kunnen verwerken, zijn negen interviews met sleutelpersonen gehouden.

Uit het onderzoek blijkt dat vier factoren bepalend zijn geweest voor de gerealiseerde stedelijke vernieuwing. Ten eerste de machtsverhoudingen tussen Bureau Parkstad, stadsdelen, corporaties, lokale politiek, monumentenzorg en bewoners. Vanwege de politieke urgentie achter de stedelijke vernieuwing had Bureau Parkstad een ijzersterke positie in het bepalen van de koers. Het sloot een geleendheidscoalitie met de stadsdelen en met de corporaties die het merendeel van de woningvoorraad bezaten. Ten tweede werd met het nieuwe ideaal van de 'parkstad' een streep gezet door het tuinstadkarakter. Parkstad zou een hoogstedelijk gevarieerd leefmilieu worden met verschillende centra. De uitvoeringsplannen waren gericht op verstedelijking, verdichting en differentiatie van de inkomensamenstellingen. Ten derde gaven discussies over erfgoed richting aan de uitvoering. Op basis van onderzoeksrapporten en strategische politieke keuzes werden een waardenkaart en beschermd stadsgezicht vastgesteld. De invloed van bewoners uitte zich in creëren van draagvlak voor erfgoed, afdwingen van participatie en inhoudelijke aanvullingen op uitvoeringsplannen. Ten vierde was de financiering een cruciale factor voor de vernieuwing. Rond 2005 vielen de opbrengsten van de woningmarkt tegen en door een veranderd politiek klimaat stopte de financiering. De gemeente trok zich terug en droeg de verantwoordelijkheid over aan de corporaties. De doorstart zou kort daarna echter opnieuw vastlopen door de kredietcrisis. In 2008 waren de (ruimtelijke) resultaten van de stedelijke vernieuwing beperkt. De parkstadambities verdwenen tijdens de crisisjaren echter niet van tafel en echoën tot op heden door in de planvorming voor Nieuw-West.

CATHELIJNE VAN ANDEL MA rondde na de master aan de Universiteit van Amsterdam ook de Master Heritage Studies aan de Vrije Universiteit Amsterdam af. Ze werkt als zelfstandig architectuurhistoricus en erfgoedadviseur. Deze scriptie werd door het Nationaal Renovatie Platform genomineerd voor de NRP Scriptieprijs 2022. (cathelijnevanandel@hotmail.com)

scripties.uba.uva.nl/search?id=c6517038

Rond 19 v.Chr., tijdens hun veldtochten in Germania, vestigden de Romeinen hun militaire kampen op de heuvels van Nijmegen. Vanaf dat moment werd Nijmegen een van de belangrijkste legerkampen aan de Limes. Ongeveer tweeduizend jaar later staat deze vroegere grens van het Romeinse Rijk op de Werelderfgoedlijst van UNESCO met negentien vindplaatsen in Nederland, waarvan vijf in en rond Nijmegen. De historische kennis die in deze locaties besloten ligt, roept een culturele herinnering op en maakt onderdeel uit van een lokale identiteit. De vindplaatsen representeren deze identiteit echter niet bovengronds.

In deze scriptie is onderzocht hoe de ondergrondse geschiedenis op de UNESCO-locaties vertaald kan worden in het huidige stedelijke weefsel, zodat deze plekken een duurzame betekenis kunnen krijgen voor de stad en haar inwoners. Om de ontwerpmogelijkheden te demonstreren, zijn drie van de Nijmeegse UNESCO-locaties via de Dutch Layer Approach (water, infrastructuur en bouwwerken) in de Romeinse en de huidige tijd met elkaar vergeleken.

Het onderzoek bouwt voort op de *Limes Atlas* uit 2005, waarin Robert Broesi met referenties tien manieren om te ontwerpen met archeologisch erfgoed categoriseerde. Denk bijvoorbeeld aan een gehele reconstructie, onderscheid in materialisatie of een simpele markering van de plek. In de scriptie is met de door Broesi gecategoriseerde methoden een uitgewerkt ontwerp gemaakt voor de Limes in Nijmegen. Daarbij is getracht op deze methoden te reflecteren door ze ontwerpend te testen. Het doel was om hiermee een duidelijke aanpak voor ontwerpen met archeologisch erfgoed te ontwikkelen. Het gebruik van Broesi's ontwerpmethoden leidde tot creativiteit, maar liet ook zien dat in het ontwerpproces meer elementen van belang zijn. De belangrijkste bevindingen waren dat toevoegingen

MAX CORBEEK

THE SOLUTIONS ARE UNDER THE SOIL

Activating the UNESCO archaeological sites of the Lower Germanic Limes in Nijmegen by creating sustainable places for the cultural memory

Technische Universiteit Delft, Master Stedenbouw

Begeleiders: dr. ir. Gerdy Verschuure-Stuip en

dr. Fransje Hooimeijer

Jaar van afstuderen: 2023

nodig zijn aan Broesi's manieren om zichtbaarheid te creëren, dat interactie moet plaatsvinden met zintuigen en activiteiten om historisch bewustzijn te stimuleren, en dat de locatie een milieuvriendelijke en blijvende impact moet hebben om in de gemeenschap te kunnen functioneren. Hiervoor was het van belang om gebruik te maken van wat bewoners beschouwen als erfgoed en welke kansen zij zien om een dialoog te starten. In samenwerking met de gemeente Nijmegen werden hiervoor een vragenlijst opgesteld en een ontwerpworkshop gegeven.

Dit onderzoek geeft aan dat oplossingen voor de huidige uitdagingen echt onder de grond liggen en dat de archeoloog eerder moet aanschuiven in het ontwerpproces om te inspireren met toekomstbestendige mogelijkheden uit de geschiedenis.

IR. MAX CORBEEK is onlangs begonnen bij OMGEVING in Antwerpen. Hij ontwerpt hier aan de verduurzaming van de openbare ruimte, geïnspireerd op de geschiedenis van de plek, en werkt daarmee op het snijvlak van stedenbouwkunde en landschapsarchitectuur.

► **Kaart van Nijmegen-Oost met een selectie van verschillende methodes voor het tonen van het Romeinse Unesco-werelderfgoed** (tekening auteur, 2023)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid:b76ce2dc-f034-49e8-8f64-7272a19ab66e>

KUNSTHISTORIE ALS BRON VOOR INRICHTING EN BEPLANTING

Afstudeeronderzoek naar maatregelen om de parkhistorische waarden van buitenplaats Elswout te verhogen aan de hand van kunsthistorische bronnen

Buitenplaats Elswout in Overveen is vanaf de aanleg veelvuldig afgebeeld door kunstenaars. De huidige beheerder Staatsbosbeheer wilde weten welke betekenis kunsthistorische bronnen kunnen hebben voor de inrichting en beplanting van de buitenplaats. Kunsthistorische bronnen maken momenteel amper onderdeel uit van de historische analyse. Het doel van dit onderzoek was te onderzoeken of kunsthistorische bronnen gebruikt kunnen worden voor het bepalen van de parkhistorische waarden en zo van betekenis kunnen zijn voor het opstellen van beplantings- en inrichtingsmaatregelen.

Het onderzoek is een combinatie van kunsthistorische analyse en het opstellen van een advies voor een praktisch inrichtings- en beplantingsplan. Het richt zich op kunsthistorische bronnen tussen 1746-1799 en tuinontwerpen (1746-1781) van een onbekende architect en van tuinontwerpen die Johann Georg Michael maakte tussen 1781 en 1796. De onderzoeksmethode bestaat uit bestudering van literatuur en bronnen op het gebied van parkhistorie en kunstwerken, als ook van de visie en ambitie van Staatsbosbeheer met betrekking tot de parkhistorische waarden.

Uit het onderzoek blijkt dat de topografische bronnen, het materiaalgebruik en kunsthistorische informatie medeels met elkaar overeenstemmen. Geconcludeerd kan dan ook worden dat de geselecteerde kunstwerken in grote mate representatief zijn voor Elswout in de achttiende eeuw. Op basis van de kunsthistorische bronnen is een advies geschreven dat kan leiden tot een passend beplantings- en inrichtingsplan. Aan de hand van een beslisboom is bepaald of een maatregel voor inrichting en beplanting

Hogeschool Inholland Delft, Landscape and Environment Management, specialisatie natuur en landschap.
Begeleiders: ir. Joost van der Linden (Staatsbosbeheer) en Jan de Rooij BSc (Hogeschool Inholland)
Jaar van afstuderen: 2022

de parkhistorische waarde vergoot. De landschapselementen en maatregelen die hieraan positief bijdragen, zijn meegenomen in het advies. Om een voorbeeld te geven. Op de kunstwerken komt een markante solitaire boom (de Wonderboom) voor, met zichtlijnen en taferelen met afwisselende beleving. Deze landschapselementen komen terug in het beplantingsadvies door de aanplant van een nieuwe Wonderboom (witte abeel, *Populus alba*) en door het verwijderen/snoeien van rododendrons om oude zichtlijnen te herstellen en sfeerwisselingen aan te brengen.

Een ander voorbeeld is de Engelse vijver. Hiervoor zijn, naast geometrie, variatie in vorm en sfeer van de tuin essentieel. Deze komen terug in de eigentijds vormgegeven schulpvijver, het aanpassen van de beplanting, het omleggen van het wandelpad en het inmaaien van een wandelpad.

Uit het onderzoek is gebleken dat kunstwerken een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan het vaststellen van parkhistorische waarden en kunnen worden meegenomen in inrichtings- en beplantingsplannen. Echter, hoe meer symboliek, hoe minder bruikbaar ze voor dit doel zijn. Kunstwerken zullen daarom altijd vergeleken moeten worden met topografische bronnen om de juistheid ervan te verifiëren.

ING. MELANIE DUIJN werkt sinds haar afstuderen bij de opleiding Landscape en Environment Management aan de Hogeschool Inholland in Delft. Zij doet onderzoek naar stadsnatuur en geeft les in onder meer soortenkennis, cultuurhistorie en monitoring.
(melanie.duijn1995@gmail.com)

- △< **Uitzicht op de Engelse vijver en het huis in 2022**
- △▷ **Jan de Beijer, 'Gezigt van het Duin over de Voliere van het huis Elswout bij Haarlem. dt. July. 1746', gewassen pentekening, 1746, ontwerp van onbekende architect**
- ▽< **Gezicht vanaf het Grote Stuk op de voormalige plek van de Wonderboom in 2022**
- ▽▷ **Adrianus Serné, 'Gezicht op de Hofstede Elswout by Overveen', tekening in zwart krijt en grijs penseel, 1795, ontwerp van G.J. Michael**
(foto's auteur, RB Universiteitsbibliotheek Leiden, R0 Noord-Hollands Archief)

▷ **Ton Lanz, SBC-gebouw in Zwijndrecht, 1975; een voorbeeld van een bouwwerk van glasvezelversterkt polyester dat niet is gesloopt** (Regionaal Archief Dordrecht)

SARA DUISTERS

GEVELS VAN GLASVEZELVERSTERKT POLYESTER IN NEDERLAND 1959-1983

Universiteit van Amsterdam, Bachelor Kunstgeschiedenis

Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek

Jaar van afstuderen: 2022 (bachelor), 2024 (master)

Toen er na de Tweede Wereldoorlog een tekort aan woningen was, werd in de architectuur geëxperimenteerd met dragende gevels en gevelementen van kunststof. Glasvezelversterkt polyester (GVP) speelde hierbij een belangrijke rol. Door het lichte gewicht en de enorme draagkracht was het materiaal ideaal om mee te bouwen. De meeste Nederlandse voorbeelden van gebouwen met een gevel van GVP zijn inmiddels gesloopt. Een belangrijke reden hiervoor is dat binnen de erfgoedsector en onder architectuurhistorici weinig waardering is geweest voor kunststof architectuur. Hierdoor bestaat er weinig kennis over het restaureren van gebouwen waarin GVP is verwerkt. Over het gebruik van kunststofmaterialen als GVP in de Nederlandse architectuur is nog weinig geschreven. Met de toenemende aandacht voor erfgoed gebouwd na 1965 lijkt het tij voor de kunststof architectuur echter te keren.

De scriptie 'Gevels van glasvezelversterkt polyester in Nederland 1959-1983' geeft een eerste inventarisatie van bouwwerken waarvan de gevels van GVP zijn gemaakt. Daarbij wordt de geschiedenis van het gebruik van GVP belicht: wat waren de vroegste voorbeelden van GVP-architectuur en binnen welke maatschappelijke context kozen architecten ervoor kunststof in hun gebouwen te gebruiken?

Omdat de beschikbare bronnen over het onderwerp beperkt zijn, werden voor het onderzoek vooral krantenartikelen en vakbladen uit de jaren vijftig tot en met tachtig gebruikt. Journalisten schreven toen vaak over kunststof

architectuur, omdat de verwachting was dat het materiaal grote veranderingen teweeg zou gaan brengen.

Door de toepassing in schepen, vliegtuigen en auto's had GVP tijdens de Tweede Wereldoorlog bekendheid gekregen als een sterk materiaal. Na de oorlog zochten producenten naar nieuwe afzetmarkten. Deze vonden ze in de woningbouw, waar veel behoefte bestond aan kennis over het materiaal, vooral bij de ontwikkeling van de systeembouw. Daarnaast dachten architecten na over nieuwe vormen van wonen. Door te werken met het lichte GVP konden ze huizen ontwerpen die makkelijk waren aan te passen aan de behoeftes van bewoners. Ook waren sommige architecten van mening dat het uiterlijk van gebouwen moest veranderen. De gebruikelijke rechthoekige structuren behoorden volgens hen bij de oude architectuur. Zij ontwierpen gebouwen met experimentele vormen, iets wat mogelijk was door het gebruik van GVP.

SARA DUISTERS MA volgde aan de Universiteit van Amsterdam de master Redacteur/editor en houdt zich bezig met de mogelijkheden die taal biedt om de architectuur- en kunstgeschiedenis voor een groter publiek toegankelijk te maken. (saraduisters98@hotmail.com)

SARA DUISTERS bewerkte haar bachelorscriptie eerder tot het artikel 'Kunststof dromen. Gevels van glasvezelversterkt polyester in Nederland', *Bulletin KNOB* 122 (2023) 4, 60-71.

◀ Landhuis in stijl van de Hollandse neorenaissance op landgoed Grootstal (foto Goedele Monnens)

WILLEMIJN TER HART-KOOPAL

GROOTSTAL: HET LANDGOED ALS SITOPIA

Een onderzoek naar de transformatie van een gedegradeerd en gesloten agrarisch landschap tot eenentwintigste-eeuws voedsellandschap

Rijksuniversiteit Groningen, Master Kunst- en Cultuurwetenschappen, specialisatie Landschapsgeschiedenis
Begeleiders: prof. dr. Hanneke Ronnes en prof. dr. Erik A. de Jong
Jaar van afstuderen: 2022

Dit onderzoek verbindt de actuele voedselproblematiek met innovatieve lokale voedselproductie op particuliere landgoederen. Landgoederen vervulden oorspronkelijk een belangrijke functie als voedsellandschap. In de twintigste eeuw is deze historische functie om op een innoverende manier voedsel te produceren echter verdwenen of ten prooi gevallen aan specialisatie, schaalvergroting of intensivering. Anno 2022 is sprake van een herwaardering van en een voorzichtige ontwikkeling naar kleinschaligere lokale voedselproductie op landgoederen. Een voorbeeld daarvan is Grootstal. Dit landgoed is momenteel in transformatie van een gedegradeerd en gesloten agrarisch landschap naar een eenentwintigste-eeuws voedsellandschap. Dit onderzoek maakt allereerst de betekenis van het particuliere landgoed als voedsellandschap door de eeuwen heen inzichtelijk. Daarnaast is onderzocht of de ontwikkeling van landgoed Grootstal tot een eenentwintigste-eeuws voedsellandschap als voorbeeld kan dienen voor de ontwikkeling van andere landgoederen tot *sitopia*'s. *Sitopia* is een Grieks woord dat voedselplek betekent: *sitos* is voedsel en *topos* is plek.

Op basis van interviews met vier experts in agrarisch landgoedbeheer, innovatieve voedsellandschappen en particulier grondbezit is een breed inzicht verkregen in historische en toekomstige voedselproductie op landgoederen. Daarnaast is literatuuronderzoek, archief- en kadasteronderzoek, kaartanalyse en toponymie ingezet om een historische landschapsanalyse te maken van landgoed Grootstal. Aan de hand van het 'voedselvaardighedenmodel' (2019) van emeritus hoogleraar toegepaste filosofie Michiel Kort-hals en de 'meervoudige waardenbenadering' (2015) van emeritus hoogleraar Duurzaam Ondernemen Jan Jonker zijn vervolgens drie innovatieve voedselsystemen op landgoed Grootstal kwalitatief geanalyseerd: regeneratieve demonstratie boerderij Bodemzicht, CSA zelfoogstmoestuin Het Heerlijke Land en voedselbos De Heerlijke Bosgaard.

Uit het onderzoek blijkt dat de voedselproductie op landgoederen door de tijd heen heeft bijgedragen aan een voedselsysteem dat op steeds grotere schaal functioneerde, van eigen consumptie tot wereldmarkt. Innovatieve teelttechnieken, nieuwe vruchtsoorten en groenten- en vruchtvariëteiten zijn op landgoederen geïntroduceerd, toegepast en ontwikkeld met, tot aan de industrialisatie van de landbouw, een positief effect op de vruchtbaarheid van het landschap en de gezondheid van het menu. De beheerkeuzes voor het voedsellandschap werden eeuwenlang door de landgoedeigenaar gemaakt op basis van eigen voedselbehoeften, sociale status, innovatief vermogen, jachtmogelijkheden, natuurschoon en economisch belang.

Landgoed Grootstal laat andere (particuliere) landgoederen en gebiedscoöperaties zien hoe landgoederen vorm kunnen geven aan en onderdeel kunnen zijn van een nieuwe lokale voedselcultuur. De analyse van de drie innovatieve voedselsystemen heeft inzichtelijk gemaakt dat het eenentwintigste-eeuwse voedsellandschap op het particuliere landgoed Grootstal, door natuurcultuur als uitgangspunt te nemen en optimale synergie van het landgoedmodel na te streven, gezonder, biodiverser en inclusiever zou kunnen worden.

WILLEMIJN TER HART MA werkt als hoofd bureau bij de Koninklijke Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (NVTL) in Amsterdam. Daarnaast is ze initiatiefnemer van platform Slow Flowers Nederland. Zij won in 2023 de eerste NTs-scriptieprijs van de Nederlandse Tuinenstichting en bewerkte haar scriptie tot het artikel 'Het landgoed als sitopia' voor stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen (SKBL) (www.skbl.nl/het-landgoed-als-sitopia/). (willemijn@flowerstories.nl)

<https://www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/voor-studenten/masterscripties/2022-mascr-grootstal-landgoed-sitopia-w-hart-koopal.pdf>

Daniel Marot (1661-1752) heeft een belangrijke rol gespeeld bij de verspreiding van de stijl die aan het hof van de Franse koning Lodewijk XIV was ontwikkeld. De betekenis van Marot wordt door architectuur- en interieurhistorici zonder meer erkend, maar toch ontbreekt een compleet overzicht en een goed begrip van zijn veelzijdige oeuvre. Dit scriptieonderzoek werpt licht op een van de vele onderdelen van Marots werk: zijn plafondontwerpen. Momenteel zijn er van hem dertig prenten en 32 tekeningen met plafondontwerpen bekend. Daarnaast zijn er diverse bestaande plafonds waarvan het ontwerp aan Marot wordt toegeschreven. De getekende en uitgevoerde plafonds zijn systematisch gecategoriseerd en geanalyseerd op basis van stilistische kenmerken en de achtergrond van de opdrachtgever. Door middel van deze analyse kon worden vastgesteld wat Marots plafondontwerpen karakteriseert en in hoeverre deze binnen de Republiek als vernieuwend kunnen worden gezien.

Marot ontwierp zowel geschilderde plafonds als stucwerkplafonds. Een combinatie van de twee technieken kwam ook geregeld voor. Het valt op dat Marot bij zijn plafondontwerpen, ongeacht de betreffende techniek, werkte met vier standaardstructuren: plafonds met een algehele beschilderde illusie; plafonds met een beschilderde illusie die is omgeven door een ornamentele rand; plafonds in een koepel of met een koef; en ornamentele plafonds zonder enige perspectiefillusie. Veel van de stijlelementen uit Marots plafondontwerpen waren al eerder in de Republiek geïntroduceerd door middel van Franse prenten en waren op zichzelf dus niet nieuw. Kenmerkend voor Marot was de harmonische afstemming van de plafondontwerpen met de vormgeving van de rest van de ruimte. Hij was de eerste ontwerper in de Republiek die alle elementen van het interieur in samenhang met elkaar ontwierp.

DORIS HATTINK

LOOKING UP AND BEYOND

Daniel Marot's ceiling designs and their commissioners

Universiteit Utrecht, Research Master Art History

Begeleider: dr. Eloy Koldeweij

Jaar van afstuderen: 2022

Marot leverde zijn plafondontwerpen voor drie soorten opdrachtgevers: de stadhouderlijke familie, de Staten-Generaal, en de adel en het patriciaat. Zijn vroegere werk voor koning-stadhouder Willem III en koningin Mary II heeft grote invloed gehad op zijn latere projecten. Uit verschillende van Marots opdrachten voor de Staten-Generaal en de leden van de adel en het patriciaat, waarvan de meesten dateren uit het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1747), blijkt dat daarbij de interieurs en dus ook de plafonds van de voormalige koning-stadhouder zijn nagevolgd. De opdrachtgevers hebben met hun interieurs willen aantonen dat ook zij een aanzienlijk kapitaal en een zekere macht bezaten. Het is niet voor niets dat zij daarbij Daniel Marot inschakelden: de gerenommeerde ontwerper die zijn prentwerk zowel voor als na het overlijden van Willem III onder tekende met 'D. Marot Architect van de Koning van Groot Bretagne'.

DORIS HATTINK MA is zelfstandig onderzoeker. Momenteel werkt zij als hoofdauteur aan een publicatie over Daniel Marot waarin een overzicht wordt gegeven van zijn ontwerpen voor kastelen en buitenplaatsen. (doris.hattink@live.nl)

◀ Daniel Marot, ontwerp voor een plafond met een illusionistische beschildering, gewassen tekening, ca. 1712 (The Metropolitan Museum of Art, New York)

◀ **Interieur van de Londense parochiekerk St Stephen Walbrook met centrale koepel, ontworpen door Christopher Wren na de brand van 1666**
(foto Mark J. Kirby, 2018)

MARIJKE HOUVENAGHEL

CHRISTOPHER WREN AND THE 17TH-CENTURY 'AUDITORIUM CHURCH'

A theoretical fallacy or a proof of concept?!

KU Leuven, Master Ingenieurswetenschappen

Begeleiders: prof. dr. Krista De Jonge, prof. dr. Anne-Françoise Morel, prof. dr. Monika Rychtarikova en drs. Yannick Sluyts

Jaar van afstuderen: 2022

De discipline die zich richt op ruimteakoestiek is relatief jong en wordt pas recentelijk toegepast op historische gebouwen. Tegenwoordig maken geavanceerde computermodellen het mogelijk om de historische 'soundscape' van ruimten virtueel te reconstrueren. Er is een groeiende interesse in dit immateriële aspect van ons erfgoed, naast het visuele en tastbare. Bovendien is het herbestemmingsvraagstuk van kerkgebouwen actueler dan ooit. Het begrijpen van de historische en huidige akoestische prestaties van deze kerken is daarbij van cruciaal belang.

Deze thesis richt zich specifiek op Christopher Wren (1632-1723), de Britse wetenschapper-architect die bekendstaat om zijn ontwerp van St Paul's Cathedral in Londen en zijn betrokkenheid bij de wederopbouw van 52 Londense parochiekerken na de brand van 1666. Deze kerken werden ontworpen voor de Anglicaanse liturgie, met de preek en het gesproken woord als centrale elementen. Wren deelde aan het einde van zijn loopbaan zijn inzichten en ervaringen met kerkontwerpen in zijn *Letter to a friend on the commission for building fifty new city churches* uit 1711. In dit onderzoek staan zijn adviezen op het gebied van opzet van de ruimte en akoestiek centraal. Heeft Wren zijn kerken daadwerkelijk zowel visueel als akoestisch optimaal ontworpen, zoals hij beweerde, en werden deze aspecten als prioriteiten beschouwd in zijn ontwerpen? Om dat te kunnen bepalen, is de invloed van de Anglicaanse Kerk en van conflicten tussen puriteinen en de High Church op Wrens

kerkontwerpen onderzocht. Tevens is de toenmalige kennis van akoestiek bestudeerd, waarbij opvalt dat geluidsvoortplanting destijds werd vergeleken met de verspreiding van licht, wat sterk afwijkt van hedendaagse inzichten.

Vervolgens is ingezoomd op de casus van de St Stephen Walbrook uit 1678. In architectonisch opzicht vertonen deze en andere van zijn parochiekerkontwerpen sterke gelijkenissen met de centraalbouwplattegronden van Nederlandse gereformeerde kerken, waarmee de priester dichter bij zijn toehoorders kwam te staan en de hele congregatie de mis beter kon zien en horen. Voor de analyse van de akoestiek werd de zeventiende-eeuwse toestand van St Stephen Walbrook digitaal gereconstrueerd met behulp van historische plattegronden en interieurtekeningen, en nauwkeurige opmetingen ter plaatse. Dit reconstructie-model is vervolgens omgezet in een akoestisch model dat is gekalibreerd met eigen akoestische metingen.

Uit de analyse zijn vijf scenario's voortgekomen die zijn getest met behulp van akoestische software. Dit heeft aangetoond dat, rekening houdend met de zeventiende-eeuwse kennis van akoestiek, Wrens expertise op dit gebied aanzienlijk accuraat lijkt te zijn geweest en zijn ontwerp-aanbevelingen op zowel visueel als akoestisch vlak waardevol konden zijn voor kerkontwerpen. Bovendien zijn interessante inzichten verkregen met betrekking tot de akoestische prestaties van kerkmeubilair en koepels.

Benieuwd naar de historische soundscape van de zeventiende-eeuwse Londense parochiekerk? Luister naar de simulatie van een zeventiende-eeuwse preek (met toeschouwers) in St Stephen Walbrook via:

architectuur.kuleuven.be/perspectives-architecture-distant-past/research/research

IR. ARCH. MARIJKE HOUVENAGHEL volgt de Advanced Master genaamd Master of Conservation of Monuments and Sites aan het RLICC van de KU Leuven en werkt aan een publicatie over de besproken thesis.
(marijke23.houvenaghel@gmail.com)

RELIGIEUS ERFGOED ALS PLACEMAKER VOOR DORPSKERNEN

Een toolbox met ontwerpmogelijkheden voor de revitalisering van krimpregio's in Nederland door leegstaand religieus erfgoed en de omringende publieke ruimte van de dorpskern aan te pakken

TU Delft, Faculteit Bouwkunde,
departement Urbanism
Begeleiders: dr. ir. G.A. Verschuure-Stuip
en dr. ir. S.C. van der Spek
Jaar van afstuderen: 2022

Een op de vijf gemeenten in Nederland verwacht een populatiekrimp tegen het jaar 2050. Vooral plattelandsgemeenten hebben moeite de negatieve effecten van krimp het hoofd te bieden. Met een afname van voorzieningen, zoals een supermarkt, bakker of buurthuis, en een toename van leegstand lopen dorps gemeenschappen kans uit elkaar te vallen. Tegelijkertijd raakt een groeiend aantal kerkgebouwen in Nederland buiten dienst en dreigt leegstand van deze gebouwen. Momenteel zijn er in Nederland al meer dan vijftienhonderd kerken getransformeerd of herontwikkeld naar een andere functie. De verwachting is dat binnen dertig jaar nog eens drieduizend kerkgebouwen leeg komen te staan. Hier ligt een kans om de maatschappelijke waarde van de kerk voor haar omgeving te benutten. Door kerken in dorpen in te zetten voor het stimuleren van de lokale economie, het samenbrengen van bewoners en het versterken van de lokale gemeenschap, kan het kerkgebouw opnieuw het kloppend hart van het dorp worden.

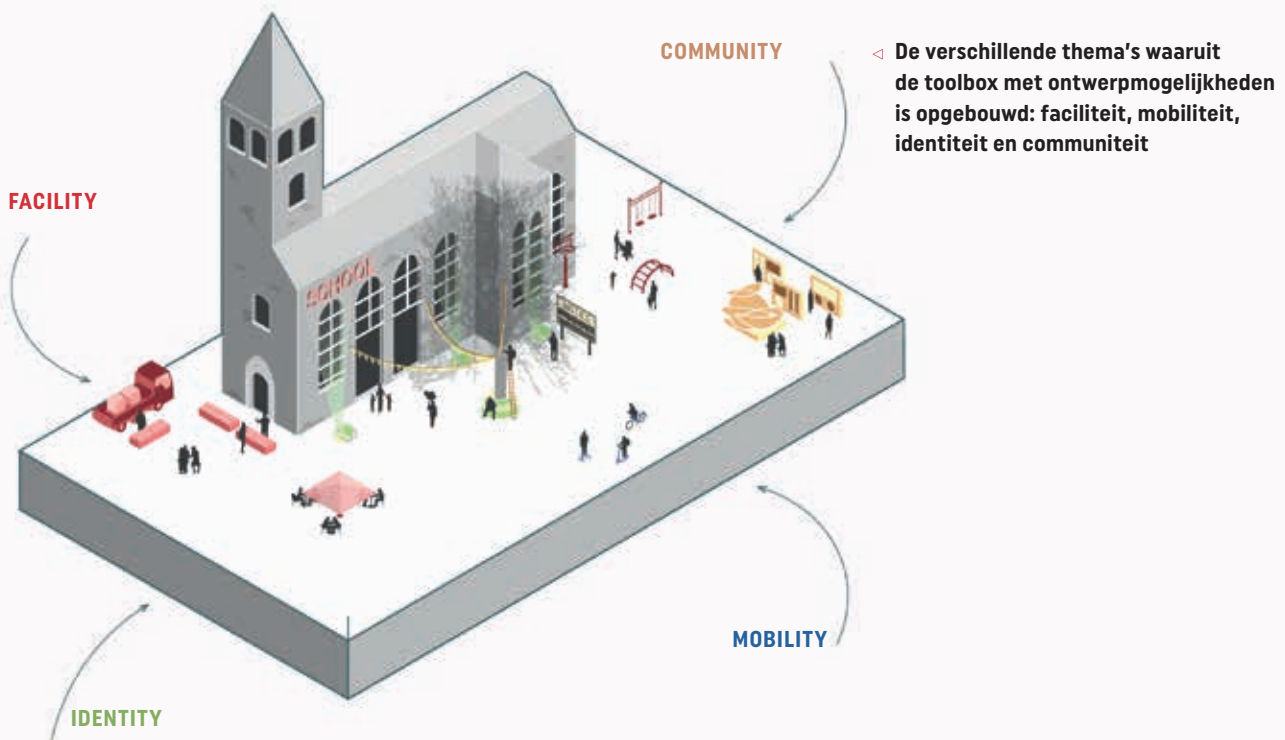
In dit afstudeerproject is onderzocht hoe religieus erfgoed kan worden ingezet om dorpskernen te revitaliseren en de leefbaarheid en sociale cohesie in dorpen te versterken. Eerst is gekeken naar de negatieve effecten van plattelandskrimp en de ervaring hiervan door bewoners en gemeenten. Daarbij is teruggerepen op de oorspronkelijke rol van het kerkgebouw in het dorp – een rol die veel breder is dan alleen die van religieuze contemplatie. Mogelijke ontwerpingrepen met betrekking tot de opgaven zijn samengevat in een toolbox. De ontwerpingrepen zijn onder-

verdeeld in de hoofdthema's facilititeit, mobiliteit, identiteit en community, en bestaan uit ruimtelijke inpassingen in en rond kerkgebouwen. Vervolgens is geanalyseerd waar het momenteel leegstaande religieus erfgoed zich bevindt en waar dit raakt aan de grootste problematiek rond plattelandskrimp. Hieruit is een drietal dorpskernen met een leegstaand kerkgebouw gekozen, waarvoor met behulp van de ontwerpingrepen uit de toolbox een ontwerp is gecreëerd.

De belangrijkste conclusie van deze thesis is dat het zeker mogelijk is om met een succesvolle herontwikkeling van het kerkgebouw dorpskernen een nieuwe impuls te geven. Hierin is het combineren van verschillende functies in en rond de kerk essentieel. De haalbaarheid van een herontwikkeling is vaak het grootste euvel. Placemaking, oftewel het in 'samenschap' ontwikkelen, functiemenging en kruisbestuiving dragen bij aan de haalbaarheid van een businesscase. Het is vooral van belang om zo snel mogelijk te beginnen: hoe langer een kerkgebouw leeg staat, hoe hoger de onderhoudskosten en hoe lastiger het wordt een haalbare businesscase te realiseren.

JOËLL TEN HOVE werkt als stedenbouwkundige bij de gemeente Den Haag. Hiernaast is hij betrokken bij meerdere herontwikkelingen van kerkgebouwen en denkt hij graag mee over nieuwe ideeën. (joell.tenhove@gmail.com)

<https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3Aaa8451b4-3bc3-44c1-b671-d3f45cfa7e25>

AN ARCHITECTURAL, UNIVERSAL LANGUAGE OF BEDS AND BEYOND

A study of Paul Vredeman de Vries' furniture print series

Universiteit Utrecht, Research Master Art History
Begeleiders: dr. Victor Schmidt en prof. dr. Koen Ottenheim
Jaar van afstuderen: 2022

△ Gravure van twee wandmeubels met wasbak en handdoekrol naar Paul Vredeman de Vries, uit *Verscheyden Schrynerck* (1630), editie 1650 (Rijksmuseum Amsterdam)

AGNES KOOIJMAN MA doet onderzoek naar de verspreiding van architectuurkennis via het gedrukte medium, werkt als freelance architectuurhistoricus, geeft lezingen en is lid van het bestuur van de KNOB. (agneskooijman@gmail.com)

Kunstenaar Paul Vredeman de Vries (1567-1616/17) werd in zijn tijd beschouwd als specialist in het schilderen van architectonische voorstellingen, 'soo wel Antijck als Moderne', zoals Karel van Mander schreef. Behalve in zijn schilderijen gaf hij (micro)architectuurontwerpen weer in prent, aanvankelijk in samenwerking met zijn vader Hans Vredeman de Vries, later zelfstandig. De Amsterdamse uitgever Claez Jansz. Visscher publiceerde in 1630 een prentserie onder de titel *Verscheyden schrynerck*, met daarin meubelontwerpen van Paul Vredeman de Vries, zelf toen al overleden. In 2019 ontdekte het Antwerpse Museum Plantin-Moretus eenendertig tekeningen die als de voortekeningen voor die prentserie konden worden geïdentificeerd. Deze tekeningen en de gepubliceerde prenten vormden het onderzoeksmateriaal voor deze scriptie.

Waar eerdere studies zich richtten op de classificatie van Vredeman de Vries' meubeltekeningen en prenten als ornamentvoorbeelden, met de nadruk op inventieve en decoratieve stijlelementen, benadert dit onderzoek deze reeks ontwerpen voor stoelen, bedden, tafels en wandkasten, als bronnen voor de ontwikkeling van architectuurontwerpen. Het beantwoordt de vraag hoe de afgebeelde objecten zijn vormgegeven en geconstrueerd, en op welke wijze dat aansluit op de eigentijdse ontwerp- en constructiemethoden van architectuur.

Het uitgangspunt is dat meubelvoorstellingen niet alleen moeten worden beschouwd als voorbeelden voor ornamentiek, maar ook als modellen voor de opbouw van constructies. Door Paul Vredeman de Vries' interieur- en meubelontwerpen als (micro)architectuur te analyseren, krijgen we inzicht in de relatie tussen de toegepaste kunsten en de architectonische ontwikkelingen in de zestiende en zeventiende eeuw. Bovendien geeft het informatie over de rol van prentseries in de verspreiding van architectuurontwerpen. Sinds de zestiende eeuw werden meubelprenten uitgebracht, onder meer van Daniel Hopper, Peter Flötner, Jacques Androuet Du Cerceau en Hans Vredeman de Vries. De serie van Paul Vredeman de Vries blijkt de meest uitgebreide en tevens de laatste van dit genre wat betreft omvang en stijl.

Het onderzoek toont aan dat Paul Vredeman de Vries de klassieke architectuurtaal zoals gedictieerd in eigentijdse architectuurtraktaten toepaste op de afmetingen van de interieuronderdelen. Voor de vormgeving van de architectonische componenten bouwde hij voort op oudere voorbeelden, maar hij voegde ook eigen inventies en daarmee signatuur toe. De analyse van de componenten van meubelstukken, zoals klauwstukken, doorlopende banden en hoofdgestellen, maakt ook inzichtelijk dat deze aansloten bij een bredere contemporaine bouw- en ontwerptraditie. Ze vormen een index van architectonische elementen die niet exclusief behoren tot één specifiek *decorum* in de (micro)architectuur.

Het speellandschap van Amsterdam is in de twintigste eeuw sterk veranderd. In 1878 opende de eerste openbare speeltuin waar kinderen in een veilige omgeving konden spelen. Na de Tweede Wereldoorlog werden de meeste speelplaatsen ontworpen door Aldo van Eyck, waarvan de laatste in 1978 werd gerealiseerd. De speeltuinen en speelplaatsen uit de periode tussen 1940 en 1978 verschilden qua opzet en vormgeving van de eerdere.

In dit afstudeeronderzoek is onderzocht hoe tussen 1878 en 1978 veranderingen in het denken over het kind door volwassenen tot uiting kwamen in de vormgeving van de speelplekken in Amsterdam en welke maatschappelijke en sociale omstandigheden daaraan ten grondslag lagen. Het beeld dat volwassenen van het kind hebben, is cruciaal voor de vormgeving van kinderspeelplaatsen. De eigenschappen, behoeften, rechten en plichten die aan het kind worden toegeschreven en -bedeeld werden ingegeven door de maatschappelijke en sociale omstandigheden van de periode.

In het eerste deel van het onderzoek is aan de hand van literatuurstudie en een historische discoursanalyse vastgesteld welke kindbeelden in de periode 1878-1978 in Amsterdam bestonden. Hiervoor is gekeken naar de discourses over kinderen in krantenartikelen en boeken geschreven door personen die zich bezighielden met het ontwikkelen van speelplekken in de stad. Vanaf de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog werd het kind gezien als kwetsbaar en onschuldig en moest het worden beschermd tegen de gevaarlijke buitenwereld. Gelijktijdig bestond het idee dat het kind gevormd moest worden tot een sterke en goede volwassene. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit. Verschillende maatschappelijke gebeurtenissen leidden tot een weerbarstiger kindbeeld. Het kind werd niet enkel meer beschouwd als onschuldig en kwetsbaar, maar ook als competent en schrand.

In het tweede deel is door middel van een ruimtelijke discoursanalyse gekeken hoe deze kindbeelden invloed heb-

ESTHER KREIKAMP

SPELENDERWIJS

De invloed van kindbeelden op speelplekken in Amsterdam 1878-1978

Universiteit van Amsterdam, Master Stads- en Architectuurgeschiedenis

Begeleider: dr. Tim Verlaan

Jaar van afstuderen: 2021

ben gehad op de vormgeving van speelgelegenheden. Na een visuele analyse op basis van foto's en plattegronden is onderzocht welke betekenis de vormgeving had binnen de context van die tijd. Zo zijn bij de vooroorlogse speeltuinen de omheining en de toegangspoort te koppelen aan het kwetsbare kindbeeld. De speeltoestellen en het open veld voor het vrije spel zijn fysieke uitingen van het opvoedingsoogmerk. Bij de speelplaatsen van Van Eyck komt het open karakter voort uit het competente en schrandere kindbeeld. De abstracte vormgeving van de speeltoestellen in beton en aluminium is tevens een uiting van dit kindbeeld; fantasie en spel werden belangrijk geacht voor de zelfstandige groei van het kind.

Dit onderzoek geeft nieuwe inzichten in het speellandschap van Amsterdam en de architectuur voor kinderen. Door de speelplekken niet alleen te beschouwen als onderdeel van de architectuurgeschiedenis maar ook als uitingen van de sociale geschiedenis, is onderzocht hoe deze twee aspecten samenkwamen. Dit kan bijdragen aan een beter begrip van hoe in het verleden ruimte in de stad aan het kind werd toebedeeld en hoe dat in het heden op een goede manier kan worden voortgezet.

ESTHER KREIKAMP werkt bij Museum Het Schip in Amsterdam en is daarnaast zelfstandig architectuurhistoricus.

(ej.kreikamp@outlook.com)

► **Joh. Walter, de eerste openbare speeltuin van Amsterdam op het Tweede Weteringplantsoen in 1879**
(Stadsarchief Amsterdam)

HENDRIK WIJDEVELD EN DE STEDELOZE STAD (1918-1962)

Een utopie in perspectief

Universiteit van Amsterdam, Researchmaster

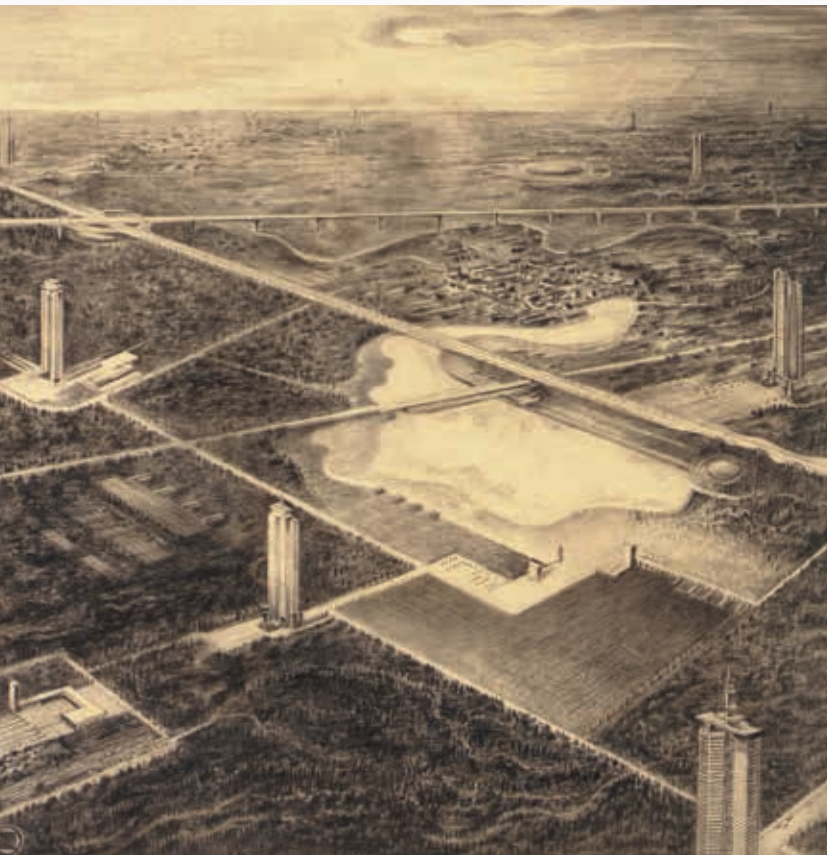
Geschiedenis

Begeleiders: prof. dr. René Boomkens

en dr. Tim Verlaan

Jaar van afstuderen: 2022

▽ **Hendrik Theodoor Wijdeveld,**
vogelvluchtperspectief op
'de stedeloze stad', 1927
(Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Architect Hendrik Theodoor Wijdeveld (1885–1987) werkte bijna zijn hele professionele leven aan een utopie die hij 'de stedeloze stad' noemde. In schetsen, schilderijen, essays en maquettes gaf hij vorm aan deze wereld, die een alternatieve toekomstvisie voor de ruimtelijke ordening van Nederland bood. In het landschap van zijn utopie waren de grote steden verdwenen en was heel Nederland bedekt met een uitgestrekt netwerk waarin hoge, glazen flatgebouwen en natuur elkaar afwisselden. Reusachtige thea-

ters dienden als 'gemeenschapscentra' waar de bewoners van de stedeloze stad samenkwamen en door cultuur en spektakel werden overdonderd.

Wijdeveld wordt vaak gekwalificeerd als fantast met een onrealistische visie. Dit onderzoek plaatst zijn utopie echter in een internationale historische en filosofische context, waarmee wordt aangetoond dat Wijdeveld deel uitmaakte van een internationaal netwerk van kunstenaars en denkers die zich op vergelijkbare manieren bezighielden met de toekomst van de steden.

Het ontwerp voor de stedeloze stad was gebaseerd op drie kernideeën. Het eerste was het idee van de kunstenaar als visionair, die de verantwoordelijkheid en de macht heeft om een nieuwe wereld te ontwerpen. Wijdeveld deelde dat idee met voorgangers en tijdgenoten als componist Richard Wagner en architecten Frank Lloyd Wright en Le Corbusier. De stedeloze stad was een totaalkunstwerk van de ontwerper, waarin hij elk detail van de leefwereld kon bepalen, maar bedoeld om daadwerkelijk een moderne, goede samenleving tot stand te brengen.

Daarnaast ging Wijdeveld uit van het opheffen van de scheiding tussen stad en platteland. Hij sloot hiermee aan bij de tuinstadgedachte, maar zijn plaatsing van 'torenhuizen' in het open landschap is uniek. Ten derde zag hij de stad als theater. De stedeloze stad stond niet alleen vol theaters, maar was zelf ook het decor waarin Wijdeveld de ervaringen van de bewoners kon ensceneren. Deze nadruk op openbaarheid en transparantie in het stedelijke leven is ook te vinden in de filosofie van tijdgenoot Walter Benjamin.

In het onderzoek wordt de utopie van Wijdeveld ten slotte vergeleken met het ontwerp voor New Babylon van kunstenaar Constant Nieuwenhuys. Ook hij werkte decennia aan de vormgeving van een nieuwe maatschappij. Er was echter een groot verschil: Constant, zoals hij zich noemde, realiseerde zich uiteindelijk dat elke utopie ook een dictatuur is en derhalve niet nastrevenswaardig. Wijdeveld is nooit tot die conclusie gekomen.

LAURA LUBBERS MA is freelance (architectuur)historisch onderzoeker, schrijver en audiomaker. Recent verscheen haar vierdelige podcastserie voor de VPRO over de Nederlandse Spanjestrijders. Momenteel leidt zij het onderzoeksproject 'Een kamer voor jezelf', over wooncomplexen voor alleenwonende vrouwen in Amsterdam. Meer informatie: www.eenkamervoorjezelf.nl. (laura.w.lubbers@gmail.com)

<https://scripties.uba.uva.nl/search?id=c6446480>

▷ **W. Hekking jr., Goudsbloemgracht gezien vanaf de Brouwersgracht, aquarel ca. 1850. De gracht werd in 1857 gedempt en kreeg toen de naam Willemstraat** (Stadsarchief Amsterdam)

ANNA PESCHIER

DE WALLENKWESTIE

Stadshistorisch onderzoek naar de Amsterdamse kadeonderhoudsverplichting voor huiseigenaren en de verschuiving van het kadeonderhoud naar gemeentelijke verantwoordelijkheid in de negentiende eeuw

Universiteit van Amsterdam, Master Architectuur- en Stadsgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2022

De verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de kades in Amsterdam lag vanouds bij de kadebewoners. Huiseigenaren dienden zelf de houten of stenen kadebeschoeiingen voor of langs hun perceel te onderhouden. Halverwege de negentiende eeuw stopten echter steeds meer huiseigenaren met het onderhoud. Amsterdam kampte met grote schulden en het stadsbestuur was allerminst van plan de zorg voor de kades over te nemen. Er ontstond een juridische strijd tussen het stadsbestuur en huiseigenaren die bekendstond als de 'wallenkwestie' – kades werden doorgaans aangeduid als wallen.

In de geschiedschrijving over Amsterdam zijn de wallenkwestie en de invloed daarvan op het stadsbeeld onderbelicht gebleven. De centrale onderzoeksvraag van deze masterscriptie luidt: hoe verschoof het kadeonderhoud in Amsterdam van particuliere naar gemeentelijke verantwoordelijkheid? Het onderzoek bestond uit het raadplegen van een breed scala aan veelal contemporaine bronnen, waaronder krantenartikelen, schilderijen, foto's, rechtszaakverslagen en gemeenteraadsnotulen.

Allereerst is de onderhoudsplicht voor huiseigenaren van 1275 tot 1850 onderzocht en zijn de effecten daarvan voor de openbare ruimte inzichtelijk gemaakt. Doordat elke huiseigenaar slechts een perceelbreedte van de kade onderhield, ontwikkelden de walkanten zich tot een lappendeken van materialen en constructies, met wisselende staat van onderhoud. Vervolgens is de gang van zaken rondom de wallenkwestie in kaart gebracht. De burgerlijke ongehoorzaamheid van huiseigenaren die weigerden hun kades te onderhouden, werd door het Amsterdamse stads-

bestuur beantwoord met waarschuwingen en rechtszaken. De door het stadsbestuur opgelegde onderhoudsplicht, die was opgenomen in het Stedelijk Politierglement, bleek echter keer op keer niet rechtsgeldig.

Met tegenzin besloot de stad in 1854 de kades in eigen beheer te nemen. De stad voerde grootschalige herstelwerkzaamheden uit van de intussen behoorlijk vervallen kades. Dat leidde tot lange stenen kademuren die uit één stuk waren opgebouwd. De houten beschoeiingen verdwenen grotendeels uit het stadsbeeld. De bewoners waren niet te beroerd om kritiek te leveren op de manier waarop dit werk werd uitgevoerd. De kosten voor de stad waren bovendien aanzienlijk, juist in een tijd van financiële nood. Het onderzoek toont aan dat de last van het kadeonderhoud heeft bijgedragen aan het besluit om een aantal grachten te dempen.

Momenteel kampt de gemeente Amsterdam weer met een enorme kadeherstelopgave. Net als in de negentiende eeuw uiten bewoners kritiek op de hoge gemeentelijke uitgaven en het verdwijnen van bomen langs de grachten. Van het dempen van grachten is gelukkig in deze tijd geen sprake.

ANNA PESCHIER MA werkt als gebiedsadviseur bij de afdeling Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam. Ze bewerkte haar masterscriptie eerder tot het artikel 'De Amsterdamse wallenkwestie 1850-1854', *Amstelodamum* (2023) 2, 90-102.

<https://scripties.uba.uva.nl/search?id=c7149252>

△ Afbraakwerken voor de Noord-Zuidverbinding in de rue d'Isabelle in 1911. Foto uit de collectie van het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles (KIK-IRPA, Brussel)

LARA REYNIERS

RECUPERATIE EN HERGEBRUIK VAN BOUWMATERIALEN IN BRUSSEL VAN 1900 TOT 1960

Vrije Universiteit Brussel, Master Architectural Engineering
Begeleiders: prof. dr. Ine Wouters en dr. Jelena Dobbels
Jaar van afstuderen: 2021

Het hergebruiken van bouwmaterialen vormt tegenwoordig een belangrijke strategie om bouwafval en materiaalproductie in te perken. Dit is echter geen nieuwe strategie, maar een die noodzakelijkerwijs binnen verschillende historische contexten voorkwam. Een van de meest prominente stadsvernieuwingsprojecten in Brussel in de twintigste eeuw biedt een uniek en grotendeels onontgonnen perspectief op dit onderwerp. De aanleg van de Noord-Zuidverbinding tussen 1903 en 1958 ging gepaard met uitgebreide afbraakwerkzaamheden onder impuls van de lokale overheid. Daardoor vormt het een periode met aanzienlijk potentieel om de werking en het belang van de markt van tweedehands bouwmaterialen te onderzoeken.

Startend vanuit de fotografische collectie van de lokale erfgoedorganisatie Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles, volgt dit onderzoek het traject van de materialen die vrijkwamen bij acht verschillende afbraakwerken. Hiervoor baseert het zich op geschreven bronnen, zoals de Brusselse gemeentebladen en handelsalmanakken, en iconografische bronnen zoals luchtfoto's en tekeningen.

Het onderzoek maakt inzichtelijk welke verschillende actoren een rol speelden in het circuleren van tweedehands materialen en hoe zij zich tot elkaar verhielden. De stad Brussel verkocht af te breken gebouwen aan afbraakaanemers, en droeg zo het eigendom van de materialen aan hen over. De aannemers verkochten deze materialen later aan andere bouwprofessionals, particulieren of antiquairs.

Voor veel aannemers was de verkoop van bouwmaterialen de belangrijkste bron van inkomsten, wat hen motiveerde om de sloop van gebouwen met grote zorg uit te voeren. Ook de stad zelf voerde vanuit haar centrale depot een handel in tweedehands materialen. De depots van aannemers en die van de stad hadden dezelfde kenmerken, namelijk een verzameling van gebouwen omringd door voldoende buitenruimte om materialen op te slaan. De voortdurende verkoop van tweedehands materialen vanuit deze depots impliceert de aanhoudende vraag naar oude materialen in deze periode. Daarnaast was de reconstructie van gebouwdelen die moesten wijken voor de Noord-Zuidverbinding een kenmerkende praktijk van hergebruik. Het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles zette in op de heropbouw van karakteristieke gebouwdelen in een poging om elementen van het 'oude Brussel' te bewaren.

Naarmate de twintigste eeuw vorderde, maakten verschillende ontwikkelingen, zoals de opkomst van nieuwe afbraaktechnieken, geleidelijk een einde aan deze hergebruikpraktijken in Brussel. Dit onderzoek concludeert echter dat het hergebruik van bouwmaterialen een vanzelfsprekend onderdeel was van het vroegtwintigste-eeuwse Brussel, dankzij een netwerk van diverse actoren met gevestigde rollen en infrastructuur. Met name de groep van afbraakaanemers die aan het einde van de negentiende eeuw in Brussel opkwam, speelde een cruciale rol in dit proces.

LARA REYNIERS MA werkt aan een doctoraat binnen het departement Ingenieurswetenschappen: Architectuur aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij onderzoekt het belang van gerecupereerde bouwmaterialen voor de bouwsector vanaf de negentiende eeuw tot vandaag. (lara.reyniers@vub.be)

<https://researchportal.vub.be/en/studentTheses/salvage-and-reuse-of-construction-materials-in-brussels-from-1900>

Vrije Universiteit van Amsterdam,
Master Kunst- en Cultuurwetenschappen,
specialisatie Architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Freek Schmidt
Jaar van afstuderen: 2022

ROMY SCHUIT

BOUWEN VOOR DE ARBEIDENDE KLASSE

Een onderzoek naar de ontwikkeling van het arbeiderswoningencomplex aan de Planciusstraat (1854-1856) in Amsterdam

In 1852 richtte een aantal welgestelde inwoners van Amsterdam de eerste particuliere bouwmaatschappij van Nederland op, de Vereniging ten behoeve der Arbeidersklasse (VA). Zij wilden een oplossing bieden voor de erbarmelijke woonomstandigheden van de arbeidende klasse door het realiseren van goede en betaalbare woningen. Een van de eerste projecten van de VA was het arbeiderswoningencomplex aan de Planciusstraat, ook wel het Planciusblok genoemd. Het werd in 1854 ontworpen door architect Pieter Johannes Hamer (1812-1887) en telde 104 woningen.

Het Planciusblok is vanwege de omvang en de indertijd nieuwe typologie als arbeiderswoningencomplex in meerdere publicaties over negentiende-eeuwse arbeiderswoningen bestempeld als een van de belangrijkste gebouwen in de geschiedenis van de Nederlandse volkshuisvesting. In de literatuur ligt de nadruk op het ontwerp, maar er is nauwelijks iets bekend over de context waarin het Planciusblok tot stand kwam. Daarom is in deze scriptie onderzocht welke ideeën, voorbeelden en actoren een rol speelden bij de aanbesteding, het ontwerpproces en de bouw van het complex. Centraal staat de vraag naar de (veranderende) betekenis van het Planciusblok binnen de geschiedenis van de volkshuisvesting. De hoofdvraag is onderverdeeld in vier deelvragen: het volkshuisvestingsprobleem als sociaal vraagstuk, de oprichting van de VA, het ontwerp- en bouwproces van het Planciusblok en de receptiegeschiedenis van het arbeiderscomplex tot aan de Woningwet.

Voor de scriptie is voornamelijk gebruikgemaakt van primaire bronnen, zoals het archief van de VA, negentiende-eeuwse architectuurtijdschriften en onderzoeksrapporten geschreven door hygiënist, filantropen en beroepsverenigingen. Hieruit blijkt dat de bouwpraktijk rond 1850 bestond uit een compact netwerk van architecten, bouwkun-

digen en welgestelde Amsterdammers die zich al vroeg bewust waren van het belang van een goede volkshuisvesting. Men koppelde medische motieven aan ruimtelijke criteria en Hamer vertaalde dit in een zorgvuldig geconstrueerd ontwerp. Als referentie gebruikte hij het ontwerp voor vier Engelse arbeiderswoningen van architect Henry Roberts. Daarnaast ontwikkelde Hamer meerdere technische innovaties voor een gezond binnenklimaat. Hierdoor kreeg het Planciusblok een experimenteel karakter.

Het in deze scriptie geschetste beeld van de totstandkoming en navolging van het Planciusblok, met oog voor de historische context, is een vernieuwende toevoeging aan de bestaande literatuur. De scriptie bevat een belangrijke les met betrekking tot de destijds eenzijdige zienswijze van de overheid op het arbeidersvraagstuk. De negentiende-eeuwse particuliere wooncomplexen voor arbeiders zoals het Planciusblok werden gezien als 'goede' woningen, met name vanwege de aandacht die in het ontwerpproces en de uitvoering werd besteed aan de bouwtechnische kwaliteit en een gezond binnenklimaat. Het woningtekort in de tweede helft van de negentiende eeuw resulteerde echter in overheidsbeleid dat was gericht op de hoeveelheid woningen die in korte tijd gebouwd moesten worden en de woonkwaliteit en betaalbaarheid te weinig stimuleerde. Arbeiderswoningen gerealiseerd door particuliere bouwmaatschappijen kregen daardoor slechts beperkt navolging.

ROMY SCHUIT MA is architectuurhistoricus en werkzaam bij MOOI Noord-Holland. Zij is als secretaris en adviseur betrokken bij gemeentelijke adviescommissies en werkt aan uiteenlopende erfgoedprojecten die raakvlakken hebben met (architectuur)historie en omgevingskwaliteit. (romy.schuit@live.nl)

▷ **Willem Hekking, tekening van het Planciusblok vlak na de oplevering in 1857**
(Stadsarchief Amsterdam)

VAN GREPPEL TOT DRAINAGEBUIS

Een interdisciplinair onderzoek naar het verleden en de toekomst van detailontwatering in het noordelijke kleilandschap

Rijksuniversiteit Groningen, Master
Landschapsgeschiedenis
Begeleiders: dr. Mans Schepers en
Jeroen Wiersma MA
Jaar van afstuderen: 2021

▷ **S. de Winter, het eeuwenoude greppelland nabij Jorwert, gelegen in het midden van het Friese kleiweidegebied, 2013**
(Natuurmonumenten)

Ontwatering en het beheersbaar houden van water is een dominant thema in het heden en verleden van het noordelijke kleilandschap. In het verleden verliep de ontwatering op kleine schaal, door middel van drainage, greppels of kleine sloten, ook wel detailontwatering genoemd. Type-rend voor het noordelijke kleilandschap in Friesland en Groningen is het greppelland. Vanaf de jaren zestig is onder invloed van de ruilverkavelingen een groot deel van het eeuwenoude greppelland verdwenen; op nog maar enkele plekken zijn aaneengesloten gebieden met greppelland aanwezig. Deze worden bedreigd door de schaalvergroting in de landbouw.

Een gedegen overzicht van de geschiedenis van detailontwatering ontbreekt. Dit is echter nodig om te zien in welke mate deze geschiedenis een sleutel kan bieden voor hedendaagse uitdagingen in de landbouw. De hoofdvraag die hieruit naar voren komt is: welke gevolgen hebben de veranderingen op het gebied van detailontwatering in het noordelijke kleilandschap in de periode 1500-heden gehad voor het landschap?

Het onderzoek maakt de geschiedenis van detailontwatering in het noordelijke kleilandschap inzichtelijk door de historie en de relictten hiervan in het landschap in beeld te brengen. Op basis hiervan is onderzocht wat dit kan betekenen voor de toekomst van het noordelijke kleilandschap. Daartoe is gebruikgemaakt van archiefonderzoek, interviews, literatuuronderzoek en een booronderzoek.

Al in de periode van terpbewoning maakten bewoners gebruik van de kwelders en ontgonnen zij delen voor kleinschalig gebruik. Met de bedijkingen omstreeks 1200 raakte dit in een stroomversnelling. In deze tijd telde het land, voor

een groot deel in gemeenschappelijk gebruik, veel leien, een vroege en brede vorm van greppels. Met de opkomst van windmolens omstreeks 1500 begon de intensivering van het landbouwmatig gebruik in het kleigebied en werden de leien vergraven tot sloten. Vanaf de zestiende eeuw kwam het snijden van greppels op gang. Er is een onderscheid tussen bouwlandgreppelsystemen (regelmatige, blokvormige structuren ontstaan door ploegen) en graslandgreppelsystemen (onregelmatige structuren ontstaan door snijden). De negentiende eeuw staat bekend om haar innovaties op het gebied van ontwatering. Zo werd gedraineerd met ondergrondse kanalen van riet, takkenbossen, turf of stenen. Vanaf 1851 werd gebruikgemaakt van aardewerken buizen om percelen te draineren. Vanaf de jaren zestig zijn grote delen van het eeuwenoude greppelland verdwenen als gevolg van drainage en egalisatie ten behoeve van de ruilverkavelingen. De enkele nog aanwezige aaneengesloten gebieden met eeuwenoud greppelland worden ernstig bedreigd door de voortgaande schaalvergroting in de landbouw.

Kansen voor bescherming liggen bij het compenseren van agrariërs via waarden voor weidevogels, het vastleggen van CO₂ of het behouden van landschappelijke waarden.

FREBUS VAN SLOCHTEREN MA werkt als Adviseur Landschap en Ruimtelijke Kwaliteit bij het Gelders Genootschap. (f.van.slochteren@geldersgenootschap.nl)

www.rug.nl/research/kenniscentrum-landschap/voor-studenten/masterscripties/2021-mascr-f-van-slochteren-greppel-drainagebuis.pdf

In de zestiende en zeventiende eeuw werden veel kloosters ontmanteld en gesloopt als gevolg van de Reformatie, zo ook het cisterciënzer vrouwenklooster Yesse (1215-1594) nabij het Groningse Haren. De glas-in-loodscherven die tijdens de opgravingen zijn gevonden behoren tot de weinige verwijzingen naar het rijke religieuze verleden van klooster Yesse.

Het grootschalige verlies van kerken en kloosters door sloop en herbesteding sinds de middeleeuwen, in combinatie met de sterke verwerking van middeleeuws glas, maakt dat vrijwel geen vensterglas uit de periode 1100-1600 bewaard is gebleven. Kennis over de herkomst, de betekenis en het uiterlijk van middeleeuws kerkelijk vensterglas is derhalve beperkt, waardoor een belangrijk deel van de religieuze geschiedenis onbelicht blijft. Glas-in-lood is bij uitstek een materiaalcategorie aan de hand waarvan de beleving en beeldtaal van religie kan worden bestudeerd. De archeologische collectie glas van klooster Yesse bestaat uit circa 1900 scherven met een gezamenlijk gewicht van 3,2 kilogram. Dit onderzoek illustreert hoe moderne technieken antwoorden kunnen geven op vragen naar de vormgeving van het kloosterleven. Centraal staan de vragen: hoe kunnen we de variatie en de hoeveelheid van het in Yesse gevonden vensterglas verklaren en wat zegt dit over het monastieke leven van het klooster en de glasproductie in het algemeen?

De aan- of afwezigheid van brandschildering en morfologische kenmerken van het glas, zoals dikte, kleur, productiekennmerken en de mate van verwerking, geven aanwijzingen voor de chronologie en de verschillende beglazingsstijlen van klooster Yesse. In combinatie met een chemische analyse van het glas (röntgenfluorescentiespectrometrie, afgekort XRF) ontstaat inzicht in het uiterlijk en de herkomst van de glas-in-loodramen. Met deze kennis kan de beglazing van Yesse worden geduid in relatie tot de materiële cultuur van de cisterciënzer orde op Europese schaal.

Het onderzoek toont aan dat het klooster Yesse vanaf 1215 tot in de veertiende eeuw *blankglazing* en *verre vigneté* beglazing bevatte. Dat zijn beide vormen van kleurloos figuurglas met symbolische patronen. Deze beglazingsstijlen zijn geïntroduceerd door de cisterciënzers, die tot 1254 het gebruik van kleur en figuratieve afbeeldingen actief verboden. In de *blankglazing* stijl werden de symbolische vormen in het loodpatroon verwerkt. In het latere *verre vigneté* werd weliswaar gebruikgemaakt van brandschildering, maar beperkte dat zich tot een sterk gestandaardiseerd bladmotief. Het vrouwenklooster Yesse sloot daarmee aan bij de typerende stijl van cisterciënzerkloosters in Europa. Gedurende de veertiende eeuw veranderde in Yesse zowel de samenstelling van het glas als het uiterlijk van de panelen. Glas-in-lood met figuratieve elementen zoals dieren, fabelachtige wezens en bijbelse figuren en het gebruik van kleur (waaronder zilver-geel) laten zien dat de sobere idealen van de cisterciënzerorde minder streng werden nageleefd.

MARGREET WIESKE

THE GLAZING OF YESSE

Analyses of the medieval window glass from a former Cistercian nunnery (1215-1594 A.D.) in the Northern Netherlands

Rijksuniversiteit Groningen, Research Master Archaeology
Begeleider: prof. dr. ir. Hans Huisman
Jaar van afstuderen: 2022

< Verre vigneté glas-in-loodraam uit de kathedraal van Auxerre (Frankrijk), ca. 1240-45 (The Metropolitan Museum of Art, New York)

▽ Glas-in-loodscherven uit klooster Yesse met een verre vigneté beschildering (foto auteur)

MARGREET WIESKE MA deed na haar afstuderen in opdracht van de Stichting Groninger Kerken vervolgonderzoek naar de beglazingsgeschiedenis van de kloosters en kerken in de provincie Groningen tussen 1100 en 1600. Thans werkt zij als junior archeoloog bij archeologisch onderzoeks- en adviesbureau De Steekproef. (wieske.m@protonmail.com)